

WALTER JENS

OM RETORIKK, KUNST OG DEMOKRATI

Walter Jens, prof. emeritus i retorikk ved universitetet i Tübingen, har vært en institusjon i den kulturpolitiske offentligheten i Tyskland etter 1945. Hans prosjekt er noe så tilsynelatende enkelt som et opplyst, demokratisk og rettferdig samfunn. Han levendegjør retorikken som teori og praksis i dens videste humanistiske forstand. Artikkelen har karakter av en presentasjon av Jens' retoriske aktivitet, siden hans verk er lite kjent i Skandinavia.

Av Barbara Gentikow

Et av de mest treffende utsagn om en tysk politiker og om den tyske historien er Walter Jens' ord: "Willy Brandt... knelende i Warszawa stod han meir oppreist enn alle tyske rikskanslerar og keisarar til sammen".¹ Og et av de mest gripende portretter av en annen politisk personlighet fra tysk historie finner man i Jens' forelesning om Rosa Luxemburg. Luxemburg, en av de ledende aktører i den tyske revolusjonen fra 1918, i sin tid utskjelt som "petroleuse" (brannstifterske), myrdet i 1919 og siden fortrent fra historiebøkene, fremstår i Jens' beskrivelse som et sjeldent helhetlig menneske.² Hun forente skarp intelligens med kjærlighet og skjønnhetssans, realistiske samfunnsanalyser med utopiske fremtidsvisjoner, og, ikke minst, tanke, tale og handling. Det er bildet av mennesket som tenkende, følende og handlende vesen som kommer frem i disse to portretter. Det er humanismens sentrale verdier som danner grunnlag for Jens' lovprisning av disse to personer. Særlig med hensyn til tre-enigheten *philosophus, poeta, orator*³ og

med hensyn til foreningen av *logos, ethos* og *pathos* kan man lese disse to portretter også som selvportretter av Walter Jens.

Philosophus, poeta, orator: humanist

Walter Jens (født i 1923) ble i 1946 vitenskapelig assistent i klassisk filologi ved universitetet i Tübingen. Han fikk et så strålende omdømme som foreleser, taler og skribent at det i 1963 ble opprettet en ekstraordinær lærestol "for klassisk filologi og allmenn retorikk", skreddersydd for ham. Det var den første lærestolen i dette faget i Tyskland siden 1829. I 1967 ble "Seminar für Allgemeine Rhetorik" ved universitetet i Tübingen grunnlagt; det er det eneste institutt som tilbyr retorikk som akademisk fag i Tyskland i dag. Faget flourerer, ikke minst på grunn av dets kombinasjon med moderne kommunikasjonsvitenskap. Jens' etterfølger (etter hans emeritering i 1988) ble Gert Ueding som har ansvaret for Tübingen-retorikkens hittil største prosjekt, *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*.

☞ Barbara Gentikow, oppvokst i Vest-Tyskland, deltaker i venstrefløyens politiske aksjoner. Førsteamanuensis ved Institutt for medievitenskap, Universitetet i Bergen. Forskning med tyngdepunkt i medierepsjon, både teoretisk og empirisk. Forfatter av blant annet *En skitten strøm* (1974) og *Aneignungen. Ausländisches Fernsehen und nationale Kultur* (1993).

1 Krohn-Sletten (1987), s. 258.

2 Jens (1985/86).

3 Fafner ([1982] 1995), s. 179.

Walter Jens' interesser, evner og aktiviteter spenner usedvanlig vidt. Han taler og skriver som filolog, litteraturhistoriker, dikter, estetiker, liberal teolog, venstreorientert politisk publisist, mediekritiker m.m. Han taler for meget forskjellige fora: i skoler, kirker, teatre, rådhus, auditorier, på partimøter, fagforeningskongresser og demonstrasjoner. Som få andre tyske intellektuelle bruker han også de elektroniske massemediene som talerstol: radio, fjernsyn og Internett⁴. Alt etter anledning bruker han lærde avhandlinger og kåserier, apologier og invektiver, preken, laudatio, minne- og festtaler, disputer, åpne brev til politikere, underskriftskampanjer, traktater, drama og satire. Han taler og skriver om meget forskjellige emner, så å si om alt mellom den tidlige greske tragedien, Martin Luther, Gotthold Ephraim Lessing, Axel Caesar Springer (den forhenværende eieren av *Bild Zeitung*), de olympiske leker, det offentlige transportvesen, folkehøyskoler, den kristne preken, loven mot "radikalere" (grunnlaget for Berufsverbotspolitikken i 1970-årene) og Friedrich Nietzsche som retoriker. Han virker også som oversetter og gjenforteller av blant annet *Ilias* og *Odyssee*, Sophokles' *Antigone* og *Oedipus*, Aischylos' *Orestie*, som hovedredaktør av det omfattende *Kindlers Neues Literaturlexikon*⁵ og som forfatter av romaner, fortellinger og dagbøker.

Som taler er Jens oppsiktsvekkende på en paradoksalt måte: en radikaler, alltid ulastelig kledd med slips og krage, nesten spinkel av kroppsbygning, med asketiske trekk, avdempet i stemmebruken og i hele fremtoningen ellers. Men han har en intens måte å fremføre sine argumenter på og en meget skarp tunge. Han er kjent for en utpreget gestisk tale, med lange armbevegelser. Flere av hans tilhørere har lagt mer-

ke til hans livlige mimikk; noen har sagt at man kan lese i hans ansikt hvordan tankene former seg under talen.⁶ Hans språk er både enkelt og brilliant, både konkret og abstrakt, fullt av eksempler og med fyldige referanser. Disse vitner både om stor belesthet "på kammerset" og om at mannen er ekstremt velinformert om aktuelle offentlige anliggender.

Det er ikke bare med ord at Jens handler: han har vært med på de fleste viktige politiske aksjoner på venstrefløyen, for eksempel innenfor fredsbevegelsen i 1970- og 80-årene, hvor han ikke bare talte for nedrustning og politisk avspenning mellom Vest og Øst, men også deltok i demonstrasjoner, for eksempel fysiske blokader for å hindre amerikanske rakettransporter. "Eg støttar alltid frededelege demonstrasjonar. Vi blei arrestert då vi demonstrerte i Mutlangen, ein av dei tre militærbasane i Vest-Tyskland der Pershing II-raketar er utplasserte. Rettssaka som følgde har vi tapt to gonger".⁷

Med alt dette står Walter Jens for en definisjon av retorikken som "maksimums-retorikk": "Topologisk tenkemåte, praksis-filosofi: 'pragmatikk', 'sofistikk', 'moralfilosofi', 'marxisme', 'strukturalisme', 'humanvitenskap'"⁸. En slik pragmatisk orientert definisjon inkluderer også en handlingens retorikk. Walter Jens' prosjekt er noe så tilsynelatende enkelt som et opplyst, demokratisk og rettferdig samfunn.

Som få andre lever Walter Jens opp til det klassiske kravet om retorikeren som *vir bonus*, en hedersmann.⁹ Med enheten av tale og handling og med sammenhengen mellom liv og lære står han som en grunnleggende redelig og tro-

4 *Spiegel* online offentliggjorde den 1. 2. 2001 en samtale med Walter Jens, hvor han tar et meget kritisk oppgjør med medieutviklingen, inklusive Internett. Samtidig annonseres her et kommende essay, som hans "premiere" på nettet. Se www.spiegel.de/politik/deutschland/0,1518,107752,00.html.

5 20 bind, München: Kindler 1988-1992.

6 Med referanse til Heinrich von Kleists berømte traktat om "Die allmähliche Verfertigung der Gedanken beim Reden" (1805/06); jevnfør bl. a. i Barner et. al. (1983), s. 40.

7 Krohn-Sletten (1987), s. 257.

8 Johannesen (1987), s. 8. Johannesen siterer for øvrig Jens med utsagnet om at "retorikken er humanvitenskapens gamle og nye dronning (W. Jens)" (Johannesen (1987), s. 13).

9 Se særlig Isokrates og Quintilian; jevnfør Andersen (1995), s. 197f og 212ff.

verdig taler. Med hans sterke sans og sensibilitet for språk og stil og hans dype sosiale engasjement er han et eksempel for taleren som kunster og samfunnsmenneske. Jens var og stadig er i høyeste grad med til å rehabilitere retorikken som ordkunst og politisk handling. Han levedegjør retorikken som teori og praksis i dens videste humanistiske forstand.

Den retoriske situasjon: Tyskland etter 1945

Walter Jens' verk kan betraktes som en uavbrutt diskusjon om den tyske historien. Mer overordnet kan verket leses som disputerende svar på historiske og aktuelle retoriske situasjoner.¹⁰ Jeg kommer til å gi rekonstruksjonen av den retoriske situasjon i Tyskland etter 1945 forholdsvis stor plass, som en nødvendig forståelsesramme særlig for Jens' engasjement i *res publica*. Etter dette innsnevres perspektivet til Jens' diskusjoner om litteratur og politikk og hans mer eksplisitte bidrag til retorikken, særlig hans tale om retorikken i Tyskland og hans sentrale leksikonartikkel om retorikk. Artikkelen ender med en *peroratio* i form av en appell, i Jens' ånd; han avsluttet gjerne sine historiske fremstillinger med forannelser rettet til nåtiden.

To perioder spiller en avgjørende rolle i Jens' historiske univers: opplysningstiden og situasjonen i Tyskland etter 1945. En av hans sentrale teser er at opplysningstidens republikanske idealer ikke ble realisert med den nødvendige radikalitet i Tyskland, fordi den nye borgerlige klasse ikke fikk politisk makt. Den tilsluttet seg enten de konservative krefter og nasjonalismen eller trakk seg tilbake til "inderlighet". Dette førte til en splittelse av kunst og politikk, ånd og

makt som et typisk trekk i den tyske utviklingen, i motsetning til utviklingen i England og Frankrike. Jens behandler denne fatale splittelsen, som var fatal også for retorikkens tyske skjebne, i en lang rekke taler og skrifter.

Med hensyn til situasjonen etter 1945 påstår Jens at den innebar enestående muligheter for en realisering av radikaldemokratiske idealer, men at sjansene ble forspilt en gang til. Sjansene for et radikalt nytt demokrati etter 1945 viste seg i at ikke bare tilhengere av venstrefløyen (som var de mest iherdige motstandere av fascismen), men også folk langt inne i den borgerlige leiren ønsket seg et radikalt nytt samfunn: et sosialt demokrati, en demokratisk sosialisme.¹¹ Men det gikk ikke slik. Kapitalismen ble, ved hjelp av USA, fort gjenopprettet i den vestlige delen av landet, og 1950-årenes "Wirtschaftswunder"-periode fikk alle kritiske røster til å forstumme. På den andre siden, i Øst-Tyskland, ble de håpefulle ansatser til et sosialistisk alternativ kvalt av den kalde krigen, et autoritært statsapparat og mangel på sivil ulydighet ("Zivilcourage") og basisdemokrati også her. Det er denne situasjonen som danner grunnlaget for Jens' egne erfaringer. Den skjeve og for mange radikalere smertefulle utviklingen er hans generasjons retoriske situasjon.

Det var særlig to politiske forhold radikalene i Vest-Tyskland protesterte i mot: gjenopprustningen og innskrenkningen av demokratiske rettigheter.

En av læresetningene fra første og annen verdenskrig var "Es darf nie wieder von deutschem Boden Krieg ausgehen": "Tyskland må aldri igjen bli utgangspunkt for en krig". Parolen ble støttet helhjertet av folket både i BRD og DDR etter 1945. Det ble et dilemma av dimensjoner og et av de vanskeligste retoriske problemer at de to

10 Jeg bruker termen retorisk situasjon med referanse til Lloyd Bitzer (Bitzer ([1968] 1997), men utvider hans definisjon til ikke bare å omfatte den utløsende anledningen for talen, men hele kommunikasjonssituasjonen. Samtidig ser jeg på denne kommunikasjonen som ikke bare reaktiv (diktert av situasjonen), men som aktiv både på talerens og på publikums side.

11 Det mest kjente eksempel er den konservative "kristelig demokratiske union", CDU, som i sitt første program etter krigen, det såkalte Ahlener program fra 1947, fastslo at kapitalismen har vist seg uegnet til å danne grunnlag for et fredelig og sosialt rettferdig samfunn (Badstübner og Thomas (1975), 237ff.).

Tysklandene hver på sin side ble bundet inn i de daværende to supermaktens militærpakter. Den kalde krigens redselsbilde av en aggressiv Sovjetunion skremte folket til å ti stille da CDU-regjeringen etter hvert vedtok gjenoppbyggingen av en tysk militærstyrke og BRDs innlemmelse i NATO. Etter hvert gikk også det tyske arbeiderpartiet, SPD, inn for nye våpensystemer og fremmet ytterligere opprustningstiltak i sin egen regjeringstid.

Til de som protesterte mot dette hørte Walter Jens, fra første stund. Og han er en av de veldig få som stadig protesterer. Han protesterte også mot NATOs angrep på Irak i 1993, og han kritiserte NATOs bombetokter mot Jugoslavia i 1999, hvor tyske soldater for første gang etter 1945 igjen deltok i militære operasjoner på fremmed jord. Slike protester var (og er) ikke enkle. Å protestere mot NATO under den kalde krigen var å utlevere det vesttyske folket til Warszawapaktens barbariske angrepslyst. De som protesterte allikevel hadde et forklaringsproblem. Og det fantes bare få retorikere som Walter Jens. Han argumenterer med å minne om to verdenskriger og de grenseløse lidelser de medførte, med en radikal pasifisme, med en ukuelig tro på fornuften, og med en overbevisning om at demokrati ikke kan opprettes ved hjelp av våpenmakt. Denne overbevisningen er grunnleggende retorisk. Retorikken kan nettopp defineres som "overtalelsens triumf over brutal vold", som blant annet Perelman gjør det. Når man argumenterer har man gitt avkall på å oppnå sine intensjoner ved hjelp av fysisk makt. Argumentasjon etablerer et fellesskap som ekskluderer bruk av vold, i hvert fall så lenge det varer.¹²

Jens preket neppe for døde ører, men de fleste av hans ord falt på stengrunn de første ca. 20 år av Tysklands historie etter 1945. Men fra ca. 1965 skjedde det en endring i det politiske landskapet: det konservative CDUs herskap ble imøtegått av langt flere enn Jens. Det var ikke minst ungdommen og de intellektuelle (særlig

studenter og forfattere), som politiserte seg. Mange forfattere forlot sine elfenbenstårn eller sine kritiske non-konformistiske posisjoner og begynte å delta direkte i den politiske opposisjonen mot den konservative regjeringen. Et eksempel er publikasjonen *Plädoyer für eine neue Regierung oder Keine Alternative*,¹³ hvor en rekke forfattere presenterte radikale sosialdemokratiske politikere. Günther Grass bidrog med et portrett av Willy Brandt (og deltok senere ytterst direkte som hans støtte i valgkampen), Walter Jens skrev en laudatio for Carlo Schmid, en sosialist og akademiker, *homme des lettres* og glimrende taler. Valget samme år ga ikke SPD stemmer nok, men det ble så sterkt at CDU året etter inngikk en koalisjon med det; Willy Brandt ble utenriksminister. Ved neste valg, i 1969, vokste SPD slik at det kunne inngå en koalisjon med det liberale FDP; Brandt ble nå forbundskansler og var det inntil han i 1974 måtte søke avskjed på grunn av en spionasje-affære. Hans etterfølger ble Helmut Schmidt, en mye mer konservativ SPD-politiker.

Jens er en radikaler, men politisk sett har han samtidig alltid avvist ekstreme holdninger. Til hans dyder hører måtehold. Slik sett var et radikalt SPD med folk som Carlo Schmid og Willy Brandt hans parti. Men paradoksalt nok var det dette samme parti som var med til eller selv innførte "Notstandsgesetze" (1968) og "Radikalerlass" (1972), og opprettholdt dem, til tross for massive protester fra inn- og utland. Og det var dette parti som gikk langt i retning av å støtte USAs nye, atomære våpensystemer i de siste tiårenes kappløp mellom supermaktene. "Notstandsgesetze" innskrenket borgerlige rettigheter (som forsamlingsfrihet og pressefrihet), "Radikalerlass" var en lov som erklærte alle kritikere av det kapitalistiske system fiender av forfatningen, "Verfassungsfeinde". Den gjorde det umulig for folk til venstre for SPD å jobbe innenfor den offentlige sektor. Den førte til at tusenvis av ansatte i helsevesenet, på skoler og universi-

12 Perelman & Olbrechts-Tyteca ([1958] 1969), s. 55.

13 Richter (1965).

teter, i posten, ved jernbanen og ved andre offentlige institusjoner ble oppsagt eller svartelistet når de søkte stilling der. Senere lovendringer (særlig i 1976 og 1979), vedtatt i forbindelse med Baader-Meinhof-gruppens væpnede angrep, gikk på lignende måte ut på å innskrenke borgerlige rettigheter for å "beskytte forfatningen".

Som i fredsbevegelsen var Jens fra første stund og konsekvent med i den politiske opposisjonen mot alle innskrenkninger av demokratiet i det nye Tyskland. Også dette krevde gode argumenter, ikke minst når de måtte rettes mot det parti Jens sympatiserte med, og ikke minst når kritikken var mot lover rettet mot terrorister som Jens absolutt ikke sympatiserte med. Det var en oppgave som krevde stort skarpsinn og språkbevissthet: dialektikk og retorikk. Det gjaldt å kritisere SPD uten å kunne tas til inntekt for CDU og andre krefter på høyrefløyen, og det gjaldt å forsvare de borgerlige rettighetene til folk som Andreas Baader og Ulrike Meinhof, uten å kunne oppfattes som deres sympatisører.¹⁴ Jens, langt fra å være ekstremist selv, solidarisererte seg med de forfulgte "ekstremister" og radikalere. I et svar på den tyske forbunds-presidentens tale for forfatterkongressen i 1974, under overskriften "Wir Extremisten", minner han om at radikalitet ikke er noe skjellsord, men et ærefullt begrep i et borgerlig demokrati: all tenkning må være radikal, det vil si må ta det onde og det forkjærte ved røttene¹⁵. Problemet er ikke skadelig radikalitet i Tyskland, men tvert

i mot mangel på radikalitet. Den må til, for opplysningens og demokratiets skyld.¹⁶

Selve protestbevegelsen, i form av alt fra underskriftskampanjer og satiriske politiske happenings¹⁷ til blodige gatekamper, var betydningsfull i seg selv: som et radikalt brudd med det tradisjonelt underdanige forholdet borgere hadde til staten ("Untertanenstaat") i den tyske historien. Borgernes lydighet overfor øvrigheten, beredskapen til blindt å underkaste seg autoritetene, var et arv fra det preussiske militærregime og hadde vist seg som en skjebnesvanger feil særlig under fascismen. Til tross for denne læren var politiske protester også etter 1945 for folk flest forkastelig bråk. Det ble ganske mye bråk på gatene i Vest-Tyskland etter 1945, uttrykk for sivil u lydighet, i form av såkalte utenomsparlamentariske aksjoner. Student- og ungdomsopprøret fra 1968 var meget kraftig og sterkt politisk i sin vesttyske utgave, sterkere politisk i hvert fall enn i USA. Det hadde konsekvenser ikke minst for det "typisk tyske" autoritære system, som hadde klart å reetablere seg både i BRD og DDR. Opprøret betød på mange måter en befrielse fra den gamle "Untertanengeist". Det virket mer radikalt enn befrielsen fra det fascistiske styre i 1945, og det virket lenge.

SPDs regjeringstid var betydningsfull ikke minst på grunn av Willy Brandts østpolitikk, som bidro til at den kalde krigen mellom BRD og DDR tok slutt. Det var på mange måter også SPDs fortjeneste at muren mellom Øst- og Vest-Tyskland falt, og det var et av de mange paradokser i den politiske situasjonen etter 1945 at det var kaldkrigspartiet CDU som høstet all ære for denne utviklingen. Murens fall og gjenforeningen av de to Tysklandene var et nytt historisk

14 Det siste var viktig også strafferettslig fordi man lett kunne få en anklage for å ha sympati med terroristene bare man kritiserte måten de ble forfulgt og behandlet på i fengslet; sympati ble betraktet som noe nær medskyldighet.

15 Under skrivningen av denne artikkelen gjenleste jeg Georg Johannesens innlegg om kultur- og samfunns-spørsmål 1954-1974. Jens' og Johannesens argumenter er ofte slående like. *Wir Extremisten* for et eksempel har et tidligere sidestykke i Johannesens *Kommunistene - og vi* fra 1960. Johannesen: "Kommunist er ikke noe skjellsord i vår munn. Men det ville være trist om vi unnlot å kritisere kommunistene av redsel for å ligne McCarthy, Hitler og Morgenbladet" (Johannesen (1975), s. 55).

16 Jens (1976), s. 76ff.

17 Slike aksjoner var særlig de såkalte sponti-grupper kjente for; de drev med en slags politiske klovnerier som de ble meget populære for. En av deres mest kjente tilhengere var den nåværende utenriksminister Joschka Fischer som p.t. (igjen) må forsvare seg mot anklager fra høyrefløyen som går på at han har vært militant eller til og med terrorist.

øyeblikk som fikk mange til å håpe på en radikal fornyelse av det tyske samfunn. Det var en mulighet for at det beste i DDR ble forenet med det beste i BRD. Også dette håpet ble knust, av en mer eller mindre total underkastelse av det forhenværende DDR under BRDs økonomiske og politiske herredømme. Et av de positive resultater ble imidlertid at de radikale demokratiske politiske venstrefløyene i de to delene av landet fant sammen,¹⁸ og for første gang siden Weimarerpublikken kunne danne et parti til venstre for SPD, med sete i regjeringen.

Glimrende politiske taler – uten innflytelse?

En av Jens' mest omtalte taler var den han holdt som gjest på SPDs landsmøte i Berlin i desember 1979. På dagsordenen stod, som de mest sentrale punkter, den såkalte "Nachrüstungsbeschluss", altså avgjørelsen om en ytterlige opprustning av BRD med nye våpensystemer, og en lovendring i retning av en ytterligere innstramning av borgerlige friheter. Talen er trykt¹⁹ og beskrevet av et øyen- og ørevitne.²⁰ Jens begynner med et frontangrep på høyrefløyen, med et sitat fra en av dens mest ytterliggående representanter, Franz Josef Strauss, som avviste SPDs krav om like sjanser for alle med argumentet, at Gud skapte menneskene forskjellige, og altså ikke var sosialist. Salen våkner umiddelbart. Men så fortsetter Jens kritikken mot SPD selv, særlig mot dens halvhjertede holdninger overfor angrepene på de demokratiske rettigheter og fredspolitikken. Han sier at "Radikalenerlass", denne loven som skulle beskytte staten mot "forfatningsfientlige" borgere, skaper fare for at sta-

ten og forfatningen opptrer som borgernes fiende. De borgerlige rettigheter må utvides i stedet for å innskrenkes, bare dette kan føre til at borgerne kan identifisere seg med staten, som et *nostra res agitur*.²¹ På samme måte krever han en solidarisering med den voksende fredsbevegelsen innenfor Warszawapakten i stedet for en opptrapping av våpenkappløpet. Han minner om partiets historie som forkjemper for sosiale og politiske rettigheter og som fredsparti, han fremkaller dette partiets alternative tyske historie, som de beseiredes (men ikke glemtes) historie, ofrenes historie, emigrantenes historie, historien av dem som ikke lot seg kue, som ingen lesebok forteller om. Talen slutter med en referanse til opplysningstiden, et sitat fra et av dens mest sentrale tyske verker, Lessings *Nathan der Weise*: "Men etter hvert kom fornuf-ten tilbake".²²

Forsamlingen applauderte begeistret flere ganger i løpet av talen, til slutt "brøt det ut ovasjoner".²³ Partidagens utfall, med et flertall for opprustningen, illustrerer meget godt dilemmaene og paradoksene i den tyske politikken, og retorikerens vanskelige politiske posisjon. Jens har selv kommentert dette slik: "Eg snakka mot rakettar på landsmøtet i SPD i Berlin i 1973 [må være 1979, BG]. Delegatane applauderte for meg og stemte for Helmut Schmidt; det omvendte ville ha vori betre".²⁴

Jens har ikke noen illusjoner om mulighetene for en tales eller et kunstverks politiske effekt. Han har ikke agitatorens tro på ordets makt. Han er beslektet med Melancholia og Cassandra. Det som får ham til å tale videre er håpet om at fornuften kan seire, når man taler lenge nok, og troen på at det bare er gjennom opplysning fornuften kan seire. Slik har han utrettelig ledsaget den skiftende og ofte vanskelige politiske utviklingen med sine kritiske kommentarer. Han har virket provoserende, både på høyre- og venstrefløyen.

21 Jens (1981), s. 15.

22 Jens (1981), s. 19.

23 Albertz i Barker et al. (1983), s. 87.

24 Krohn-Sletten (1987), s. 257.

18 Det var det vesttyske basisdemokratiske freds- og miljøparti Die Grünen, DDR-fredsbevegelsens sammenslutning Bündnis 90 og det nye østtyske PDS. PDS ble i de første år ledet av den intelligente og meget taleføre Gregor Gysi. Også den nåværende representant for Die Grünen, utenriksminister Joschka Fischer, er en meget populær, glimrende taler.

19 I Jens (1981), s. 13-19.

20 Heinrich Albertz, i Barner et al. (1983), s. 85-88.

Hans forsvar for republikken, for borgerlig radikalitet, er blitt kritisert for både å være for radikal og for å være for borgerlig. Men det som alle anerkjenner er at han blander seg i den offentlige debatten. Det er ikke noen selvfølgelighet for en tysk (og ikke bare tysk) intellektuell. Hans innspill muliggjør disputt – uunnværlig for en hver demokratisk utvikling. Han oppfatter dem selv som sokratiske provokasjoner.

Innspillene er dessuten ytterst viktige fordi de fremmer den kollektive hukommelse. Året 1945 ble gjerne kalt for “Stunde Null”, for å markere at man ville sette en sluttstrek og begynne helt på nytt; Jens var imot en slik betegnelse. Han oppfattet den mer som et uttrykk for det som psykologene Alexander og Margarethe Mitscherlich senere kalte for “Die Unfähigkeit zu trauern”, tyskernes manglende evne til å sørge. Jens kritiserer vår tid som “erinnerungsfeindlich”, en tid som ikke ser tilbake, som fortier og fortrenger historiske erfaringer. Uten å huske, for eksempel opplysningstidens idealer eller lærdommen fra fascismen, er det ikke mulig å handle fornuftig og komme videre. “Uten å kjenne det gamle”, sier han i et aktuelt intervju, “ruller det nye hen over oss”.²⁵ Oppgaven for en hver borger er å være på vakt mot manipulasjoner, løgn og dumhet. Men oppgaven er også at huske de forsømte sjanser, de håp og emansipasjonsbestrebelsler fra fortiden som ikke ble realisert.

Mange av Jens’ politiske innspill er glimrende fordi de takler de komplekse og paradokse forhold som den tyske utviklingen er preget av. En annen bemerkelsesverdig kvalitet ved hans politiske tenkning er at han behandler alt som politisk. Alt som skjer i det offentlige liv er et politikum for ham, om det er sport, trafikken eller kunsten.²⁶ Og Jens’ innspill er, også når de fremstår som påstander, alltid spørsmål som artikulerer tvil. På denne måten er han både en radikalt politiserende og en demokratisk dialogiserende taler.

25 *Spiegel* online, 1. 2. 2001; jevnfør fotnote 4.

26 Symptomatisk er en essay-tittel som “De olympiske leker som politikum” (Jens (1981), s. 43ff.).

Jens har et opplysningsprosjekt som han vil formidle. Men som en hver god taler vet han at det ikke finnes noe garanti for at ordene virker som de skal. Det er bare å prøve igjen, med bedre argumenter og med bedre språklige grep. Det finnes ikke noe alternativ til å tale. Hans største innflytelse ligger kanskje i at han ikke gir opp. At han er et levende eksempel. Alle som kjenner ham roser ham for den enheten mellom liv og lære som han formidler: “Walter Jens er en medrivende taler, fordi han selv gjør hva han sier”.²⁷

Kunst og politikk, ånd og makt

Retorikeren, humanisten og den klassiske filologen Walter Jens er sterkt interessert i moderne litteratur. Han ble en av grunnleggerne av Gruppe 47, en forening av radikale og liberale vesttyske forfattere, og har i flere viktige år vært formann for den tyske PEN-klubben. Han er opptatt av litteraturens rolle med hensyn til å fremme opplysning og med dette bidra til en human (sosial og rettferdig) samfunnsutvikling. Men når dette er sagt, må det tilføyes med det samme at sammenhengen for ham ikke er så direkte og enkel. Nærmest tvert imot: Kunsten skal ikke være direkte politisk, kunstneren skal ikke være politisk agitator. De beste eksempler på god politisk kunst er poetiske. Brecht kunne virke så sterkt politisk blant annet på grunn av hans meget differensierte, aldri entydige karakterer, som for eksempel den sjarmerende kapitalisten Puntilla (1948). Heller ikke Jens’ egne poetiske skrifter, som for eksempel romanen *Nein – Die Welt der Angeklagten* (1950) er åpen politisk “tendenslitteratur”; han kaller denne teksten selv for en “melankolsk parabel”.

En av Jens’ grunnleggende teser er at kunst og samfunn var integrert til det 18. århundre, og i Tyskland har de siden vært fatalt atskilt fra hverandre. Han formulerer dette allerede i en tale om litteratur og samfunn fra 1958, *Moderne Lite-*

27 Ueding (1988), s. 8.

ratur, moderne Wirklichkeit²⁸: “Fra Homer til Goethetiden, fra Europas begynnelse til terskelen til den store revolusjonen [den franske, i 1789, BG] har kunstneren, *cum grano salis*, faktisk i første linje fortolket en bestemt samfunnsklassens interesser, levemåte og lover. Denne klasse manifesterte seg for ham, artisten, i en dobbel funksjon som både oppdragsgiver og mottaker, mesén og adressat, og ga ham, innenfor dens område, en bestemt, nøyaktig definert plass”.²⁹ I denne lange perioden var kunstneren først og fremst håndverker; det gjaldt å utføre oppdragene presist: i tide og med stor fagkunnskap. Siden da har kunstneren “vært alene, på en mørklagt scene”.³⁰ Nå stilte ikke bare den nye borgerlige klasse, men også den 4. stand sine krav. Forfatteren måtte, men kunne også velge, for første gang; han “kunne ta parti eller forholde seg nøytralt, kunne gå på torget, eller flykte i elfenbenstårnet”.³¹ I Tyskland valgte forfatterne flest det private og en estetisisme som mer enn en gang “paret seg med barbariet”.³² Denne grunntendensen har ikke endret seg etter 1945 heller. Det finnes unntak, og Jens nevner så ulike forfattere som Bertolt Brecht og Paul Celan³³, men grunntendensen er en fatalt apolitisk kunst. Talen ender med et spørsmål, en påstand og en oppfordring: “Kommer dette til å endre seg, kommer diktningen til å bli et politikum igjen? Poesien kan bare fortelle våre dagers historie på *forum*... Det er på tide å fortelle sannheten”.³⁴

28 Talen ble, betegnende nok, for første gang holdt ved Karl Marx Universität i Leipzig, altså i “det andre Tyskland”. Det var ikke mange vesttyske intellektuelle som reiste dit.

29 Jens (1958), s. 8.

30 Jens (1958), s. 10.

31 Jens (1958), s. 11.

32 Jens (1958), s. 22.

33 Og så ulike tekster som fiske-kjerringens ord fra *Das Verhör des Lukullus* og Celans elegi *Todesfuge* (“Schwarze Milch der Frühe...”).

34 Jens (1958), s. 36. *Herr Meister, Dialog über einen Roman*, fra 1963, ble Jens' siste skjønnlitterære verk. Den var et farvel til poesien “maskespill”, et skritt inn i “offentlighetens luskastere”, en bekjennelse til “moralitet og engasjement” (etter Ueding (1988), s. 12.).

Traktatet *Deutsche Literatur der Gegenwart* fra 1961 var i sin tid et sterkt kontroversielt skrift som forarget mange, et “Årgernis”, som Jens selv skriver i forordet til fjerde opplag. Det var et skarpt angrep på den idealistisk-irrasjonalistiske tradisjonen i tysk kultur, med dens anti-intellektuelle holdning, ringeakt for saklighet, formbeherkelse og analytiske evner og forkjærlighet for følelser, inderlighet og naturidyll. I samme åndedrett kritiserer han den tilsynelatende motsatte fotografisk-naturalistiske tradisjonen. Det kunne ikke være kunstens oppgave bare å dokumentere fakta: “Poesien kopierer ikke”.³⁵ Noe av det mest forargelige var at Jens med denne kritikken også refererte til størstedelen av den tyske litteraturen etter 1945, inklusive DDRs “Aufbau”-litteratur med dens stereotype klasse-skildringer og fremskrittoptimisme. Hovedargumentet er at heller ikke disse verker fremstiller virkeligheten med de motsetninger og nyanser den har, men sterkt forenklet og som et ønskebilde.

Som tidligere nevner Jens også her en rekke unntak, forfattere i Øst- og Vest-Tyskland (og i Europa for øvrig) som leter etter og finner alternative måter å forholde seg til virkeligheten på. Som idealtipe ser denne forfatteren slik ut: Han³⁶ lever i et kaos av posisjoner og stiler, han har lite eller intet å stole på, han er alene, men han er verken verdensfjern eller fortvilet:

Slett ikke, heller tvert i mot. Han er en nøktern-enkel mann, rettet mot det sosiale... , ikke oppsiktsvekkende, ... samvittighetsfull, kritisk, politisk på vakt og saklig... med ett ord, en håndverker som tar imot oppdrag fra forlag og radio og presenterer det ønskede arbeid i tide. To krigers katastrofer har lært ham ikke å tro at bøker har innflytelse; på den andre side er han sokratiker og tilber

35 Jens (1961), s. 15.

36 Jens taler mest om mannlige forfattere, men nevner også meget positivt en rekke av de kvinnelige forfattere etter 1945, som Anna Seghers, Ingeborg Bachmann, Ilse Aichinger og Christa Wolf.

heller ikke “livet” som den høyeste verdi. . . Alt i alt liker han å leve uten å vekke oppsikt, han snakker lite om inspirasjon og om å være en benådet dikter, han misliker magi (Rilke) og han avviser å posere som magiker (Stefan George), han har sympati for teamwork (Brecht), for diskusjon og for håndverksmessig-eksakt kritikk. Når han handler slik er han ikke bare beskjeden, men han husker at de store kunstnere fra betydningsfulle tider stadig var håndverkere. . . Kort sagt, når våre dagers forfatter kaller seg for en håndverker, vender han, som både arkitekt og ingeniør, tilbake til de fornemste riter fra europeisk kultur.³⁷

Jens nevner ikke begrepet, men det er retorikkens “riter” han taler om her; det er retorikerens definisjon av tekster som artefakter. Når han i neste avsnitt beskriver språket denne forfatter skulle bruke, er det, også i tråd med retorikken, logos-argumentasjonen og det klare, enkle, eksakte uttrykk, som tidens svar på den moderne naturvitenskapens “konsise, formelaktige og eksakte diksjon”.³⁸ En slik enkelhet og saklighet er det beste vern mot dagens begreps- og stilforvirringer og mot både den irrasjonalistiske tradisjonens uklarhet og tendenslitteraturens skjønnermalerier. Den kan imidlertid ikke hjelpe mot forfatterens grunnleggende situasjon “mellom stolene”, tvilerens sokratiske posisjon.

I talen *Der Schriftsteller und die Politik* fra 1962 beskriver Jens situasjonen for dagens forfatter, “alene, på en mørklagt scene”, en gang til, ved å si at han er en “tredobbelt ensom mann”: uten oppdrag fra en klasse, uten fedreland som beskytter ham, og uten å være alliert med noe som helst makt.³⁹ Dette skyldes den særlige tyske utviklingen hvor forfattere og andre intel-

lektuelle bare unntaksvis klarte å solidarisere seg med “folket” på et sosialt, ikke bare humanitært grunnlag (og omvendt) og hvor det, i motsetning til for eksempel i Frankrike, ikke lyktes å opprette en “folkefront” mot Hitler. Forfatterens identifikasjon med fedrelandet hadde vist seg å være en feiltakelse senest ved utbruddet av første verdenskrig, og alliansen med makten var blitt totalt umulig senest under den tyske fascisme.

Dette er en tragisk isolert situasjon, men den innebærer samtidig frihet som aldri før. I dag “er alt i bevegelse, og forfatteren gjør klokt i ikke å forhaste seg med å finne nye bindinger”.⁴⁰ Denne Janus-posisjonen betyr nemlig slett ikke at forfatteren er dømt til å være uten virkning, tvert imot: han kan virke bedre enn før, mer dialektisk, mer i samsvar med den komplekse moderne virkelighet. I stedetfor “homeriske lovprisninger, hyldest til makten og fyrstene” er det Hesiods advarsler, Erasmus’ nøling og betenkeligheter, sokratiske forsiktighet, det å si nei og være partisk den passende reaksjonen på dagens politiske virkelighet. Slik er det også mulig for en sosialist å kritisere Stalin, for en kristen å kritisere den klerikale, for en demokrat å kritisere fanatikeren. Det gjelder ikke å tilpasse seg, men forholde seg kritisk til all makt og alle dogmer.

Idealet er Albert Camus, med hans moralske integritet, sosiale engasjement og kunstneriske mesterskap. Men også i Tyskland er det i de siste ti år oppstått en generasjon av forfattere som virker som kritiske, ikke-tilpassede nei-sigere, skeptikere og tvilere. Det er den antifascistiske vest-tyske Gruppe 47, og særlig forfattere som Peter Weiss, Hans Werner Richter, Wolfgang Koeppen, Günther Grass, Heinrich Böll og Hans-Magnus Enzensberger. Den eneste utveien er å få gehør gjennom moralsk integritet og kunstnerisk mesterskap.⁴¹ Det vil si gjennom ethos og et forseggiort språk, eller gjennom retorikk. Helt i retorisk ånd tjener dette demokratiet: Forfatterne i Tyskland etter 1945 er tredobbelt ensomme og

37 Jens (1961), s. 35f. Jeg ser også i karakteriseringen av denne mannen et selvpportrett av Walter Jens.

38 Jens (1961), s. 36.

39 Jens (1963), s. 15. På originalspråket: “Von keiner Klasse beauftragt, von keinem Vaterland geschützt, mit keiner Macht im Bund”.

40 Jens (1963), s. 10.

41 Jens (1963), s. 17.

på en måte tredobbelt maktesløse, men de beste av dem forsvarer nettopp med denne posisjonen “et vennlig-skeptisk demokrati som gir avkall på ekstreme posisjoner”.⁴²

I sin korteste form beskriver Jens den moderne forfatters dilemma med Camus’ paradokse vending *solitaire – solidaire*, ensom og solidarisk. Dette gjør han blant annet i sin laudatio over Peter Weiss.⁴³ Den moderne forfatteren er ensom og grunnleggende fremmedgjort i samfunnet, som alle andre samfunnsborgere. Han kan alliere seg, men hans viktigste oppgave er heller å synliggjøre motsetningene og antitesene og med dette tydeliggjøre den allmene sosiale fremmedgjøringen, enn å finne en slags privat og privilegert forløsning i direkte politisk aksjon. Den politiske forfatters viktigste budskap er å huske og henvise til det som var, og til det som ikke er ennå (Ernst Bloch). “Kunst som mnemosyne og kunst som appell, med de verktøy som er forsamlet i Dürers *Melancholia*... Minne og revolte... Seismografisk registrering og opposisjon mot en hver form for undertrykkelse...”.⁴⁴ Slik fortolker i hvert fall Jens Camus’ motstandsprosjekt og Weiss’ melankolske politiske manifest *Die Ästhetik des Widerstands*.

I talen og essayet *Geist und Macht*, publisert i flere av Jens’ skrifter, oppsummerer han den tyske litteraturhistoriske utviklingen som består i bare korte og ofte ulykksalige allianser mellom kunstnere og politikken. Miseren begynte i den tyske litteraturs klassiske periode, med en Goethe som hatet revolusjonen og en Schiller som idealiserte den til en rent åndelig frihetsappell. Kunsten ble en stedfortreder for politikken, kulturen ble til “frihetens rike”, i stedet for virkelig frihet, likhet og broderskap. Slik fungerte den som en kompensasjon for faktisk politisk avmakt. En av de få som krevde en radikal resepsjon av den franske revolusjonens idealer i Tyskland var Heinrich Heine. Mot “nøytralistene” i det klassiske Weimar krevde han, fra sitt politi-

42 Jens (1963), s. 21.
43 Jens 1982.
44 Jens (1982), s. 179.

ske eksil i Frankrike, at “det store suppe-spørsmålet” måtte diskuteres først, syllogismer og sofismer hjalp ikke mot folks sult. Heller ikke den borgerlige revolusjonen fra 1848 førte i nevneverdig grad til at kunstnerne sluttet seg til de progressive politiske bevegelser. Og senere allianser med politikken endte katastrofalt: 1914, med de intellektuelles blinde nasjonalistiske støtte til krigen, 1933, med støtten til Hitler og fascismen, eller emigrasjonen. Siden da har flertallet av forfatterne trukket seg tilbake fra politisk engasjement. Slik ble utviklingen preget av en “meget tysk antinomi”: mellom ånd og makt, litteratur og politikk, tanke og handling. Det eneste som hjelper er å gå tilbake til de avbrutte radikale tradisjoner.

Jens er, som sagt, ikke talsmann for forfatteren som politisk agitator. Men han etterlyser forbindelsen mellom litteratur og politikk, og omvendt. I en dispuitt om dikteren og staten, ånden og makten i Tyskland, fra 1991, stiller han spørsmålet: “Har politikerne slett ikke behov for dikterne: disse drømmere om en fremtidig verden og disse hukommelseskunstnere? ... Og, på den andre side, har ikke også poetene behov for en omfattende dispuitt med politikerne som konfronterer deres store, luftige drømmer med den lille, men dominerende verden her og nu?”. Dette er visstnok retoriske spørsmål. Forsiktig konkluderende, og igjen med et spørsmålstegn, antyder han til slutt muligheten for en allianse mellom “den politiske og den kulturelle intelligens, mellom mestrene på *rostra* og studér-kammerets mestre”.⁴⁵

Talen *Von deutscher Rede*

Det er de tyske intellektuelles rolle som slike “mestre på *rostra*”, eller riktigere deres avkall på denne rollen, som står i sentrum for talen *Von deutscher Rede*, fra 1965. Tittelen gjelder både en enkel tekst, fra 1965, og en tekstsamling fra 1969 som inneholder denne og en rekke andre

45 Jens (1991), s. 2.

taler og essays om tyske kulturpersonligheter sett i et retorisk perspektiv.⁴⁶ Jeg skal her først og fremst presentere og kommentere enkelte teksten med tittelen *Von deutscher Rede*.⁴⁷

Meget kort sagt, er den offentlige talens historie i Tyskland et sorgens kapittel. Politisk talekunst triv(d)es åpenbart ikke i de tyske politiske forhold, særlig ikke fra omkring 1800. Spørsmålet er bare om det var de politiske forhold som drepte talekunsten eller om det var talekunstens forfall som førte til den politiske frihets undergang. Bak denne tankegangen ligger det kjente resonnementet om retorikken som “republikkens datter” som bare kan utfolde seg i frihet. “Hersker folket, hersker talen; hersker depotismen, regjerer trommeslag”.⁴⁸ Tyskland har fra det 17. århundre vært en “Untertanenstaat”, borgerne har vært mer statstro og autoritetstro enn kritiske. Og “‘Untertanenstaat’ og det frie ord forholder seg til hverandre som ild og vann, fordi når den rå makten hersker behøver taleren ikke å bruke krefter på å trekke lytterne over til sin side med kunstferdig *suada*; han kan få det lettere; sabelen erstatter argument og bevis”.⁴⁹

Men Tyskland har strengt tatt heller ikke før opplevd retoriske blomstringstider. Heller ikke føydalismen fremmet talekunsten her fordi Tyskland, i motsetning til for eksempel Frankrike, var splittet opp i små fyrstedømmer; slik oppstod det ikke noe affirmativ hoffretorikk av betydning heller. En annen faktor var den protestantiske preken, praktisert i den augustinske og lutherske tradisjonen. Den var riktignok retorisk, men “den har alltid foretrukket *docere* foran *delectare* eller til og med *flectere*, har prioritert ethos foran pathos, innholdet foran formen”.⁵⁰

46 For eksempel om Gotthold Ephraim Lessing, Georg Büchner, Thomas Mann, Hugo von Hofmannsthal, Albert Einstein og Emil Nolde. Den inneholder også en kritisk presentasjon av en av de få tidligere verker om tysk retorikk, Adam Müllers *Zwölf Reden über die Beredsamkeit und deren Verfall in Deutschland* fra 1812.

47 Sitatene stammer fra utgaven i Jens (1989), s. 5-28.

48 Jens (1989), s. 5.

49 Jens (1989), s. 6.

Slik er også denne et eksempel på den tyske retorikkens fattigdom. Borgerskapet har stort sett nøyd seg med en heller beskjeden elokvens, på prekestoler og i forsamlinger, ved brylluper og begravelser.

Den eneste retorikken av betydning i Tyskland var “rebellenes retorikk”; til de mest kjente av disse “rebelske” talere hører Thomas Münzer (med sin tale mot fyrstene), Georg Büchner (som solidariserer seg med de undertrykte bøndene i *Der Hessische Landbote*), og den sosialistiske bevegelses store talere som Ferdinand Lassalle, August Bebel og Rosa Luxemburg. Blant de intellektuelle var det ikke mange som viste sympati med retorikken eller som til og med selv anvendte talekunsten bevisst. Til dem hørte, i følge Jens, Johann Gottlieb Fichte, Friedrich Schiller, Herder, Lessing og Nietzsche⁵¹. I andre sammenhenger nevner han også Heinrich Heine og Thomas Mann.

Den anti-retoriske holdningen var desto sterkere i Tyskland. Jens nevner Kant og Hegel, Fredrik den Store og delvis også Goethe. Bismarck var stolt av ikke å være retor – noe som ikke hindret ham i å holde glimrende taler selv. Som det siste eksempel viser, beror mye av avvisningen av retorikken på dens reduksjon til *ornatus* og dens feilfortolkning som manipulatorisk ordkunst, pynt og fasade. “Retorikken ble oppfattet som pompøs, forfengelig, bedragerisk, verdiløs, lidderlig; Kant nektet å tilskrive den noen som helst verdi (i *Kritik der Urteilskraft*), andre nevnte den i samme åndedrett som linedans, gjøgl og mye blest om ingenting”.⁵²

Avvisningen av retorikken i Tyskland henger sammen med en rekke etablerte estetiske normer om kunst. Til disse hører: Form–innhold-dikotomien, dikotomien mellom det artifisielle

50 Jens (1989), s. 24.

51 Jens skrev et eget essay om Nietzsche som retoriker, se Jens (1976), s. 101-112. Det er lesverdig på grunn av dets kritisk-dialektiske lesning av en ytterst motsetningsfull person. Jens ser ham som en av de få tyske forfattere som skriver for øret. Hans tragedie som retoriker var at han holdt monologer; han var “en prest uten prekestol, en professor uten auditorium” (Jens (1976), s.

og det naturlige, prosa-lyrikk-dikotomien, undervurderingen av muntligheten til fordel for skriftspråket, undervurderingen av kunsten som håndverk, manglende interesse for publikum, og bildet av dikteren i elfenbenstårnet.

Tysk estetikk, særlig siden idealismen, prioriterer innholdet overfor formen. Form settes gjerne lik med fasade og bedrag. Et lignende uttrykk er dikotomien mellom overflaten versus kjernen. En filosofisk analogi av denne dikotomien kan man finne i "Schein" – og "Sein"-debatten. Spesielt i romantikken formet dikotomien seg som en avvisning av formen som konvensjon, mot dyrkelsen av det subjektiv-geniale. Med nasjonale overtoner sidestilles interessen for formen gjerne med det franske og dekadente, mens det tyske er det kjernesunne.

"Retorikk er nu en gang et avvik fra naturen".⁵³ Tradisjonell tysk kunstforståelse foretrekker derimot "det naturlige", mot det artifisielle. Kunst er "ekte" og "sant", retorikk er artefakt. Hertil kan man også regne undervurderingen av kunst som håndverk som et utpreget anti-retorisk trekk ved den tradisjonelle tyske kunstoppfattelse. Mer overordnet kunne man betegne dette som mangel på interesse for kunstens materialitet. Det er bare få forfattere, som Heine og Brecht, som fremhevet kunst som artefakter. Med hensyn til prosa/lyrikk-dikotomien regnes prosa som "lavere" enn lyrikk i det estetiske hierarkiet. Lyrikk står for den rene, interesseløse kunst, prosa derimot er bundet til et formål. Lyrikk er hjertets og sjelens språk, prosa er uttrykk for "kald" ratio. Lyrikkens formspråk interesserer man seg ikke for.

Muntlighet står ikke i høy kurs i den tyske estetikken. Bortsett fra noen romantikere som oppdaget folkekulturen har det ikke vært mange forfattere og kritikere som i det hele tatt har interessert seg for språkets muntlighet. Et av de få unntakene er Friedrich Nietzsche: Han skrev slik at man kunne høre språkets klang. Jens siterer ham med en av hans sentenser: "Tyskeren

103).

har lagt sine ører i skuffen".⁵⁴ Skriftspråkets dominans utarmet den tyske litteraturen også på den måten at dialekter og sosiolekter ikke fikk innpass i tekstene; med denne mangel på hverdagsdiksjon ble mye av språket sterilt eller stunt.

Den tyske kunsts forhold til publikum er anti-retorisk på den måte at den tradisjonelt ikke interesserer seg for det. Den er normalt ikke preget av å være rettet mot en adressat eller av å ha et formål. Virkelig kunst er uten "Zweck", mens retorikken er en utpreget "Zweckform". Heller ikke tyske lærebøker om retorikk la, ifølge Jens, særlig mye vekt på talens publikum; de sa lite eller ingenting om *aptum*-dimensjonen, om å tilpasse talen til publikum, sosialt og psykologisk.

Som noe av det mest sentrale i den anti-retoriske tradisjonen i Tyskland peker Jens, som mange ganger før, på det sterkt forankrede romantiske bilde av dikteren i elfenbenstårnet, fjernt fra virkelighetens tid og rom. Dette bilde er ikke bare et ideal, det fungerer også som en trussel: "Vé den forfatter i dette landet som forlater profetens luftsloft og som, ved hjelp av poetisk elokvens, prøver å få politisk innflytelse, konkret og med et formål, som anklager sosiale misforhold og som sikter mot samfunnsmessige forandringer, som overtalende dramatiker, lyriker eller romanforfatter!".⁵⁵

Samfunnsmessig sett var og ble den tyske talen på denne måten alltid en monolog. Med ett skjebnesvanger unntak: Hitler. Jens forklarer hans suksess delvis med at han, som få tyske talere før ham, behersket pathos-argumentasjonen⁵⁶ og med at folk ikke var skolert i retorikk; slik traff hans demagogi uforberedt og virkningsfullt.

52 Jens (1989), s. 15.

53 Jens (1989), s. 26.

54 Jens (1989), s. 23.

55 Jens (1989), s. 20.

56 I avsnittet *Bedeutung der Rede* fra *Mein Kampf* redegjør han ifølge Jens "med skjønn åpenhet" for sin "rottefanget-propaganda". Den går blant annet ut på å gi avkall på rasjonelle midler og å forsterke emosjonelle momen-

Von deutscher Rede slutter med følgende appell: “Det er på tide, det er på høy tid at *regina artium*, retorikken som vitenskapenes gamle og nye dronning, endelig også i vårt land våkner fra sin Tornerosesøvn og driver sin forretning: å opplyse og å fremme humaniteten, ved hjelp av en agitasjon som svarer til situasjonen”.⁵⁷

Walter Jens har selv bidratt til å utvikle “den tyske talen” i denne retningen. Noen av hans mest tydelig politiske taler er samlet i antologien *Republikanische Reden*.⁵⁸ En kritiker har betegnet alle taler av Jens som republikanske: “Jens’ taler er republikanske fordi de virkelig handler om *res publica*, om ting som vedrører offentligheten, folket, nasjonen. Men de er også republikanske i den forstand at de gjør den republikansk-demokratiske statsformen til sin sak. Det er en radikaldemokratisk, jakobinsk tradisjon de forsvarer”.⁵⁹ Opplysning, som en aldri avsluttet prosess, er et ledd i en slik radikal demokratisering. En annen kritiker har sagt følgende om Jens som retor: “Denne taleren, som uttaler seg om alt mulig, taler alltid om det samme: om opplysning. Om dens realisering og om dens svikefulle fallitt”.⁶⁰

Retorikk

Alt Walter Jens har skrevet handler om retorikk, og alle hans tekster er uttrykk for en grunnleggende retorisk bevissthet. Men han har også produsert en rekke tekster som mer eksplisitt har retorikk som emne. Den nettopp omtalte *Von deutscher Rede*, fra 1965, et par år etter at Jens ble professor i klassisk filologi og retorikk i Tübingen, er en av de første. Tekstsamlingen med samme tittel fra 1969 inneholder innledningsvis en kort essay under overskriften *Ars rhetorica*. To år senere igjen utkom Jens’ omfattende artikkel *Rhetorik i Reallexikon der*

ter (for eksempel ved å holde talene om aftenen), alt sammen for å bryte publikums vilje.

57 Jens (1989), s. 28.

58 Jens (1976).

59 Walter Hinck i Barner (1983), s. 81.

deutschen Literaturgeschichte. Det er denne sistnevnte teksten jeg hovedsakelig refererer til i den følgende fremstilling.

Leksikonartikler er en spesiell retorisk teksttype. De kan ha karakter av korte definisjoner, lengre saksfremstillinger som også kan inneholde historiske dimensjoner, eller omfattende forskningsartikler som typisk inkluderer problematiseringer. I alle tilfeller må de inneholde korrekte og eksakte opplysninger, må være presise i presentasjonen, være systematiske, fokusere det vesentlige og helst forholde seg vitenskapelig nøytrale eller på annen måte oppfylle et objektivitetskrav. De har karakter av å presentere kvintessensen av det omtalte fenomen. De må oppfylle de strengeste krav til vitenskapelighet fordi de fungerer kanonisk. En slik artikkel må kunne holde lenge, om enn ikke evig.

Jens’ artikkel *Rhetorik i Reallexikon der deutschen Literaturgeschichte* fra 1971 (her sitert etter 2. opplag fra 1977) oppfyller uten tvil de fleste av disse kravene, men den er samtidig en meget personlig fremstilling av retorikkens kvintessens, som Jens fortolker den.

Artikkelen består av 10 paragrafer og en fyldig bibliografi til slutt. Paragrafene inneholder to typer tekst: en brødtekst og, i mindre skrifttype, en mer nyansert fremstilling av enkelte aspekter, med sitater fra og henvisning til kildetekster.

§ 1 inneholder en kort definisjon av retorikken, som “Kunsten å tale (og skrive) godt, i betydningen av en ytring av allmenn interesse, som vitner om moralitet, som oppfyller estetiske krav, som er tilpasset situasjonen og opptatt av virkning”.⁶¹

§ 2 handler om retorikkens formål og om retorikkens historiske utvikling. Formålet er psykagogia og persuasio. Retorikkens persuasioaspekt var det sentrale element inntil det 18. århundre. Det er interessant at Jens velger Aristoteles’ definisjon som legger mindre vekt på formålet og resultatet: retorikk som evnen til “å oppdage de mulige overbevisende momentene i

60 Albert von Schirnding 1985 i *Süddeutsche Zeitung*,

ethvert stoff".⁶² Med hensyn til den historiske utviklingen, retorikkens forfall, fremhever Jens den tyske idealismens angrep på retorikken, i sammenheng med den samfunnsmessige utviklingen som førte til skillet mellom "ren" kunst og politikk etter opplysningstiden. Det var kunstnerne og et politisk maktesløst borgerskap som eskapistisk avviste retorikken som "uren", til fordel for poesiens dybde og inderlighet.⁶³

§ 3: Her diskuterer Jens retorens muligheter for å vinne sitt publikum (i form av at lytterne identifiserer seg med taleren), ved hjelp av de tre *officina oratoris* (*docere, delectare, movere*) og i forhold til de tre stilarter (lav, middels, høy), som hos Cicero. Jens legger sterk vekt på *aptum*, retorikkens situasjons-orientering, kravet om at stil, talefunksjon, publikum, sosial anledning etc. må passe sammen. Dette vitner om en sterk sensibilitet for både det estetiske og det sosiale.⁶⁴

§ 4 behandler retorikkens pathos-funksjon, affektene. Til tross for at retorikken ettertrykkelig lærer enheten av belæring, underholdning og emosjonell overtalelse har pathos-appeller alltid spilt en særlig viktig rolle. Ifølge Jens fungerer de oratoriske figurer i høy grad som affektens språk: *signa movent*. Paragrafens "fotnoter", i mindre skrift, henviser her til en rekke interessante momenter, blant annet til tesen om at retorikken slett ikke døde etter opplysningstiden, men levde kraftfullt videre nettopp med dens pathos-dimensjon, som *ars movendi*.⁶⁵ Ved siden av dette henviser Jens her til en rekke andre områder hvor sammenhengen mellom retorikken og affektlæren gjør seg gjeldende, viktige områder som helt til i dag er dårlig under-

sitert hos M. Pr. (1990), s. 733.

61 Jens (1977), s. 432.

62 I Andersens oversettelse av Aristoteles og med hans fortolkning (Andersen (1995), s. 15).

63 "Tiefe und Innerlichkeit": Jens (1977), s. 434.

64 Sagt i parentes: den norske oversettelse av *aptum* er "høvelig", som igjen har med det tyske "höflich" å gjøre. Den er meget passende i den forstand at den understreker at retorisk kommunikasjon legger vekt på folkeskikk og gode omgangsformer – noe man savner sterkt i mye av dagens offentlige debatt i massemediene.

søkte, som for eksempel retorikken i forhold til maleri, musikk og kroppsspråk (både med hensyn til retorens gestiske tale og til skuespillerkunsten).

Det sentrale poeng i § 5 er at *docere*-funksjonen aldri forsvant helt allikevel. Heller ikke i barokkens "svulstighet" som tilsynelatende bare skulle frappere, overrumple, fremkalle undring og beundring (*meraviglia*): Dette språket stilte faktisk høye krav til lesernes intelligens, det krevde skarpsinn og kombinatorisk fantasi. Et annet viktig argument i denne paragrafen er at man, heller enn å tilskrive noen epoker rasjonalitet og andre irrasjonalitet, skulle undersøke hvordan begge opptrer og fungerer i en og samme epoke. Tilsvarende skulle man ikke skille tekster i enkle, ikke-retoriske på den ene siden og kunstferdig retoriske på den andre: "*locutio simplex* kan være en retorisk stil så godt som *locutio figurata*, ... *sermo humilis* kan muligvis til og med være mer overtalende... enn et dikt i blomstrende språk".⁶⁶ Aksenten kan legges mer på *docere* eller mer på *movere*, men aldri dominerer den ene helt; tilsvarende er stilen alltid både attisistisk (fremhevelse av *res*) og asianisk (fremhevelse av *verba*). I det hele tatt har retorikken holdt fast ved at den bare oppnår den intenderede virkningen med en forening av rasjonell belæring og emosjonell bevegelse.

§ 6 inneholder Jens' ganske personlige sentrale tese om retorikkens politiske karakter. Den begynner med et sitat av Johann Gottfried Herder: "Retorikken kunne bare bo hvor republikken var, hvor det hersket frihet, hvor drivkraften til all aktivitet var offentlig rådslagning... Siden vi nesten ikke har noe anledning til offentlig tale, bortsett fra prekestolen, hvor luften for retorikken er så kald, ... siden Tyskland fra gammelt av har vært de stive seremonienes og trelldommens fedreland, er det tåpelig å lete etter regler for en kunst hvor kunsten selv ikke finnes".⁶⁷ Dette

65 Dockhorn (1968). Jens bruker denne tanken også som et viktig poeng i essayet *Ars rhetorica* (Jens (1969), s. 4).

handler om retorikkens rolle i og for den politiske offentlighet. Den har hatt en viktig funksjon for alle hittidige samfunnsformasjoner, fra den romerske republikkens *vir-bonus*-ideal, over adelens ideologiske selvforståelse, det radikale borgerskapets emansipasjonsbestrebelse og den tidlige arbeiderbevegelsens forsøk på å erobre sin plass, som blant annet var en plass i danses-hierarkiet. Retorikkens samfunnsmessige funksjon har ikke alltid vært entydig, den var heller motsigelsesfull. Men retorisk mesterskap fungerte alltid også som et bevis på hvilken klasse eller gruppe som behersket den dominerende diskursen.

§ 7 handler om retorikken i sin mangfoldige praksis. Retorikken kan betraktes som en ikke-disiplin; den er i hvert fall ikke “et lukket, tidløst forpliktende læresystem”,⁶⁸ men, tvert imot, høyst fleksibel og dermed brukbar for ulike funksjoner, i ulike tider, innenfor mange disipliner. Jens fremhever her retorikkens utpreget praktiske funksjon (“Zweckform”): den kan tas i bruk alt etter de aktuelle samfunnsmessige behov og intenderte (politiske) funksjoner. I denne forbindelse uttaler Jens seg også mot et skille mellom epideiktisk retorikk (som virtuost artistisk og apolitisk) og “republikansk-juridisk retorikk” (som politisk). Begge har sosiale dimensjoner, heller ikke epideiktisk poesi er *l’art pour l’art* men poesi for et publikum og et middel for forfatteren til å hevde seg sosialt.

§ 8 understreker på nytt den tidligere enheten mellom retorikk og diktning. Denne enheten begrunnes delvis med at retorikken spilte en viktig rolle i skolene. Retorikkens senere forfall bestod i en avvisning av regler, en ny, subjektiverende, psykologiserende og analyserende estetikk.

§ 9 handler om taleren og hans publikum og, som “fotnote”, om den amerikanske “new rhetoric”. Publikum som talens mottakerinstans er i retorikken en sentral del av kommunikasjonsprosessen og har alltid hatt talerens spesielle

interesse og oppmerksomhet, særlig siden Aristoteles’ “oppdagelse” av lytternes psykiske disposisjoner og affektive habitus. *Aptum*-kravet er ikke minst kravet om å tilpasse ens ytringer optimalt til det publikum man taler til. Uten dette er påvirkning umulig. Det finnes stort sett to måter å “innstille seg på adressatens habitus” på: affirmativ (typisk for den galante, insinuativt sukrete tale) eller, motsatt, ved å fremheve forskjellen mellom taler og publikum, som for eksempel sosialisten Lassalle gjorde det.⁶⁹ Jens’ utførlige bemerkninger om den amerikanske “new rhetoric” i denne paragrafens “fotnoter” er interessante fordi han signaliserer åpenhet for alle forsøk på å anvende retorikken på dagens moderne, det vil si massemedialt formidlede offentlige kommunikasjon. Hans definisjon av denne “new rhetoric” er imidlertid diskutabel. Den omfatter både en mann som Kenneth Burke (og hans fokus på talerens oppgave med å skape identifikasjon i stedet for å overtale), og tidlige amerikanske medieforskeres bruk av skoleretorikkens regler. Dagens medieforskere ville nok sette et spørsmålsteget ved Lasswells og særlig Hovlands ganske mekanisk effekt-orienterte kommunikasjonsmodeller, men det som åpenbart fascinerte Jens var at retorikkens målrettethet og *persuasio*-orientering på denne måten ble aktualisert i den moderne medievitenskapen. Han fremhever også positivt at denne “new rhetoric” understreker tesen “at det ikke finns et ‘nøytralt’ språk, at til og med det mest simple utsagn er ‘pragmatisk’, det vil si intensjonalt, situasjonsorientert og med dette ‘retorisk’ i betydningen ‘persuasiv’”.⁷⁰ Interessen for en aktualisering av retorikken og dens tilpasning til moderne mediekommunikasjon preger som sagt også faget retorikk i Tübingen i dag.

§ 10 er en oppsummering. Den fremhever særlig tre momenter: for det første talerens vanskelige oppgave med å påvirke “sjelen som en slagmark hvor lidenskapene kjemper mot hver-

66 Jens (1977), S. 336f.

67 Jens 1977: 438; sitatet stammer fra 42. *Brief, das Studium der Theologie betreffend*.

andre, gode affekter mot onde affekter, følelser mot fornufte, ratio mot fantasien...”, vel vitende om at menneskene er lettere å lede gjennom emosjonelle enn rasjonale appeller. For det andre diskuterer Jens her Zenons topos om knyttneven versus den åpne hånden, filosofiens esoteriske versus retorikkens eksoteriske karakter, filosofien for de få innviede, retorikken for den store masse, med en klar sympatierklæring for retorikken med dens grunnleggende forhold til og interaksjon med “verdenen”.⁷¹ For det tredje definerer Jens retorikkens “egentlige oppgave” som “å gjøre vitenskapen til en samfunnsmessig faktor,... å motvirke alt som er inhumant og asosialt og å fremme et *sensus communis* – et maksimum av fellesskap som gjør det mulig å nå frem til hurtige og sikre beslutninger, på grunnlag av det sannsynlige, det som det er redegjort for på en troverdig måte”.⁷²

Meget kort sammenfattet kan man si at Jens’ retoriikkoppfattelse fokuserer på retorikkens rolle i samfunnet. Det er meget påfallende at han vier så lite plass til retorikkens *ornatus*-dimensjon, muligens som reaksjon mot denne dimensjonens overvurdering de siste århundrer. Til tross for hans uttalte interesse for det språklige kunstverk ser han på retorikken først og fremst som offentlig kommunikasjon og som sosial handling. Dette spenner fra selve talesituasjonen som en sosial interaksjon til retorikken som grunnleggende element i alle offentlige (for)handling.

Artikkelen er gyldig som den er, men den ville uten tvil også ha godt av en ytterligere oppdatering. Det har skjedd en del innenfor retoriikkforskningen siden 1977. *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, som utkom med første bind i 1992, svarer på mange måter på dette behovet. Ansvarlig for verket er, som sagt, Gert Ueding, men Jens har vært med på å grunnlegge dette banebrytende vitenskapelige arbeid.

68 Jens (1977), s. 439.

69 Jens (1977), s. 444.

Sannhet er en prosess

Før jeg konkluderer med en appell vil jeg sammenfatte og perspektivere ved å henvise til Jens’ både implisitte og eksplisitte erkjennelsesteori og -praksis. Jeg bruker tre vidt forskjellige eksempler: en parole fra studentopprøret, Jens’ kristne livssyn og hans oversettelse av den klassiske antikken til nåtidens krav.

En av de mest populære paroler fra 1960-årenes studentbevegelse i Tyskland var “Unter den Talar: Muff von tausend Jahren”. En “Talar” er den typisk svarte kappe som både prester, dommere og universitetsprofessorer gikk/går med. “Muff” betyr i denne kontekst støv og inne-stengt, dårlig lukt. Parolen var et uttrykk for protestbevegelsens ofte karnevaleske kritikk av autoritetene, med assosiasjoner til eventyret om keiserens nye klær. Den illustrerer en opplysningsprosess i form av demaskering – noe som Jens flere ganger har beskrevet som sentral handling. Alt som heter masker, fasader, konvensjoner, maktsymboler må avsløres som sådanne. Det gjelder om å oppdage mekanismene bak fasaden og fremmedgjøre det vante perspektiv. Bare slik er det mulig å åpne for nye tanker. Men, nota bene, i følge Jens kan en slik sannhetssøkning aldri si seg tilfreds med resultatene. Det finnes alltid tvil, det er alltid mulig å se på saken på en annen måte igjen. En del av den politiske ungdoms- og studentbevegelsen den gang sa seg derimot nokså raskt tilfreds med en ny Sannhet, om enn den kanskje var sannere enn de siste tusen års støvete konvensjoner.

En av de mest hemmende konvensjoner ved *akademia* var at universitetene var elite-institusjoner. Jens talte allerede tidlig for en demokratisering av utdanningspolitikken, i form av skole-reformer, voksenutdanning (blant annet på folkehøyskoler), universitetenes åpning for studenter fra arbeiderklassen, kvinners utdannelsesmessige likestilling, like sjanser for alle. Mer overordnet pekte han på forbindelsen mellom folkeopplysning og retorikk: “[Retorikk er]

folkeopplysning i beste forstand, altså det å gjøre kultur kommunikabel, eller som forvandling av sak- og fagspørsmål til livsspørsmål. Det vil seie å gjøre enkeltspørsmål frå særdisiplinar tilgjengelege for eit større publikum. Filosofen held sanninga for seg sjølv. Retoren gir den vidare”.⁷³

Det andre eksempel handler om Jens som radikaler, sosialist og kristen. Kristendommen er for ham en “kjærlighetens kommunisme”.⁷⁴ Kristendommen, med Jesus som dens sentrale figur, vil støtte alle de “som strever og har tungt å bære”,⁷⁵ på samme måte som marxismen solidariserer seg med “de fornødrede og forurettede”.⁷⁶ Med denne fortolkningen er han ikke konform med gjengse utlegninger av den kristne lære, og i opposisjon til konservative retninger innenfor den tyske kirken. Kirkens rolle under fascismen var en del av debatten etter 1945, rettet mot å bearbeide fortiden og å lære av den (“Bewältigung der Vergangenheit”). Jens’ posisjon var lysende klar: Det var ikke maktens side kirken skulle støtte. Kristendommen er for folket, og særlig for de svake. Dens viktigste budskap er broderskap, nestekjærlighet og “jesuanisk herskapsløshet”.⁷⁷ Men det er ikke denne posisjonen kirken har valgt, særlig ikke den tradisjonelt konservative og lite demokratiske katolske kirken i Tyskland. Den har forbrøddet seg med den etablerte makten en gang til, og fungerer igjen som en institusjon som opprettholder den bestående orden. Den bruker også makt selv, for å holde avvikende meninger nede i egne rekker. Forfølgelsen av den liberale katolske teologen Hans Küng er et av eksemplene; Jens forsvarte ham.⁷⁸ Noe av det mest radikale i Jens’ argumentasjoner er at han oppfordrer til å avstøve og å avmytologisere kristendommens skrifter, og anvende budskapet på dagens konkrete virkelig-

het. Med dette er kirken nødt til å agere politisk, ved for eksempel å ta avstand fra diktaturer og andre regimer som bruker undertrykkelse og fornødrelse over hele verden, og ved å ta seg av dagens forfulgte. Også som kristen krever Jens altså opplysning.⁷⁹ Han løfter prestekjolen. Han gransker de hellige skrifter, oversetter noen av dem på nytt, sier seg ikke tilfreds med deres etablerte sannheter heller.

I en meget omtalt tale, *Antiquierte Antike? Perspektiven eines neuen Humanismus*,⁸⁰ peker Jens på at den klassisk humanistiske dannelsen fram til det 19. århundre var grunnlaget for all læring på skoler og universiteter. Og at den, i hvert fall til omkring 1800, fungerte i opplysnings og befrielsens tjeneste. Men så gikk den rett til helvete (“Höllenzsturz”). Humanismens idealer ble rett og slett pervertert, slik at de begynte å fungere som støtte for nasjonale og sjåvinistiske ideologier. Tydelige spor av dette er synlige i undervisningen helt til i dag, for eksempel ved at elevene tvinges til å lære latinsk grammatikk ved hjelp av en krigsbok som Cæsars *De bello gallico*. Også behandlingen av klassiske tekster som om de var kanonisk-universelt arvegods er uttrykk for en pervertering av de humanistiske idealer.

En ny humanisme må til. Klassiske tekster må frigjøres fra sin klassikerstatus. De må fremmedgjøres, tilpasses, fornyes. Intet må betraktes som fullkomment. Alt må frigjøres fra en hver form for evighets- og allmengyldighetskrav. Sannheten er bare foreløpig, alltid utilstrekkelig, alltid uferdig. Det er humanismens og den klassiske arvs “aspekt av fragilitet og foranderlighet”⁸¹ som er det mest kostbare ved den.

Denne oppfattelsen av sannhet som prosess er den typisk retoriske måten å prøve å finne sannheten på, gjennom en stadig fornyet tilnærming. Retorikken handler nettopp ikke om fremstillingen av “det absolutt sanne” men om å vise

70 Jens (1977), s. 445.

71 Jens (1977), s. 446.

72 Jens (1977), s. 447.

73 Krohn-Sletten (1987), s. 256.

74 Jens (1981), s. 35.

75 Matteus 11, 28.

76 Jens (1981), s. 59.

77 Jens (1981), s. 62.

78 Jens (1981), s. 72ff.

79 Ueding (1988), s. 9.

det sannsynlige, ut fra et problematiserende perspektiv.

En ny humanisme – også i Skandinavia?

Veldig mye av Walter Jens' retoriske aktiviteter går, som sagt, spesifikt på tyske forhold. Med dette handler Jens' tyske taler om tyskere og har tyskere som adressater. Men det kan påstås at Walter Jens' (kultur)politiske appeller på mange måter også gjelder andre land. Det kunne være på sin plass med et par (sokratiske) provokasjoner også her. Til tross for en annen politisk historie og andre sosiale og kulturelle forhold finnes det åpenbart også i de skandinaviske land et skille mellom kunst og samfunn, ånd og makt, og også retorikkens historie i Skandinavia er et sorgens kapittel. Mest symptomatisk er det kanskje at denne historien slett ikke er skrevet ennå.

Det er også et dårlig tegn at det i de tre største skandinaviske land nå bare finns et fungerende professorat i retorikk. Den hittil eneste lærestol i Sverige står, så vidt jeg vet, p.t. vakant, etter Kurt Johannesson, og den eneste norske professor i retorikk (Georg Johannesen) har verken lærestol eller institutt. De siste års tydelige nye interesse for retorikk også i Skandinavia er med dette stort sett henvist til enkelte personers eget initiativ. Med dette praktiseres retorikk i dagens norske *akademia* som privatsak, en *contradictio in adjecto*.

Et annet alarmerende tegn er at den offentlige debatten i de skandinaviske land i høy grad er preget av de intellektuelles problematiske status og rolle i samfunnet og, ikke minst, i den offent-

lige debatten. Med forbehold for visse nasjonale forskjeller kan man nok hevde at akademikerne sjelden blander seg i politiske anliggender og at de har et heller dårlig forhold til medieoffentligheten.

Et av Jens' viktigste anliggender er å lære radikal tenkning. Hvor var og er denne radikale tenkningen i Skandinavia? Hvem skriver radikalt om kultur- og samfunnsspørsmål? Og hvem har gjort det så konsekvent hele livet, som Jens har gjort? Hvem minner og formaner utrettelig? Det finns noen, men de er veldig få.⁸² Hvor er dagens politiske utopier?

Jens beskrev forfatterens situasjon i Tyskland etter 1945 som å være "tredobbelt ensom", som sitert før: uten oppdrag fra en klasse, uten fedreland som beskytter ham, og uten å være alliert med noen som helst makt. Denne beskrivelsen passer i flere henseender til den postmoderne situasjonen som også dagens forfattere lever i. Det gjelder om å finne sin vei i en verden av "sammenbrudd", uten gyldige –ismer og andre forpliktende retningslinjer. Retningslinjen Jens foreslo i situasjonen den gang, og i forhold til tyske forfattere, kunne prøves som retningslinje også for skandinaviske forfattere og andre intellektuelle i dag: det er å skaffe seg gehør med moralsk integritet og kunstnerisk mesterskap.

Dette er enkle retningslinjer fra retorikken. Konklusjon: Også Skandinavia trenger retorikken og en ny humanisme.

80 Holdt på et gymnasium i 1971, trykt blant annet i Ueding & Weit (1988), s. 41-58.

81 Jens i Ueding & Weit (1988), s. 55.

Litteratur

- Andersen, Øivind (1995): *I retorikkens hage*. Universitets- forlaget, Oslo.
- Badstübner, Rolf & Siegfried, Thomas (1975): *Restauration und Spaltung. Entstehung und Entwicklung der BRD 1945-1955*. Köln
- Barner, Wilfried et al. (red.) (1983): *Literatur in der Demokratie. Für Walter Jens zum 60. Geburtstag*. Kindler, München.
- Bitzer, Lloyd (1997) [1968]: "Den retoriske situation", i: *Rhetorica Scandinavica* nr. 3/97, s. 9-17.
- Bourdieu, Pierre (1998): *Om fjernsynet*. Gyldendal, Oslo.
- Dockhorn, Klaus (1968): *Macht und Wirkung der Rhetorik. Vier Aufsätze zur Ideengeschichte der Vormoderne*. Gehlen, Berlin.
- Fafner, Jørgen (1993) [1982]: *Tanke og tale. Den retoriske tradition i Vesteuropa*. C.A. Reitzels Forlag, København.
- Jens, Walter (1958): *Moderne Literatur, moderne Wirklichkeit*. Neske, Pfullingen.
- (1966) [1961]: *Deutsche Literatur der Gegenwart*. Piper, München. (Her sitert etter 4. opplag, i Deutscher Taschenbuch Verlag, 1966).
- (1963): *Literatur und Politik*. Neske, Pfullingen.
- (1969): *Von deutscher Rede*. Piper, München.
- (1976): *Republikanische Reden*. Kindler, München.
- (1977): "Rhetorik", i: *Reallexikon der deutschen Literaturgeschichte*. Bd. 3: 432-456. Walter de Gruyter, Berlin, New York.
- (1981): *Ort der Handlung ist Deutschland. Reden in erinnerungsfeindlicher Zeit*. Kindler, München.
- (1982): "Peter Weiss", i: *Büchner-Preis-Reden 1972-1983*. Reclam, Stuttgart.
- (1984): *Kanzel und Katheder*. Kindler, München.
- (1988) [1985/86]: "Rosa Luxemburg. Weder Poetin noch Petroleuse", i: Ueding, Gert & Peter Weit (red.): *Walter Jens: Feldzüge eines Republikaners. Ein Lesebuch*, s. 335-350. Deutscher Taschenbuch Verlag, München.
- (1989): *Reden*. Kiepenheuer, Leipzig og Weimar.
- (1991): *Dichter und Staat. Über Geist und Macht in Deutschland: eine Disputation zwischen Walter Jens und Wolfgang Graf Vitzthum*. Walter de Gruyter, Berlin.
- (red.) (1988-1992): *Kindlers Neues Literaturlexikon*. Kindler, München.
- Johannesen, Georg (1975): *Om den norske tenkemåten. Artikler og innlegg om kultur- og samfunnsspørsmål 1954-1974*, ved Espen Haavardsholm og Helge Rønning. Gyldendals Fakkeltbøker, Oslo.
- (1981): *Om den norske skrivemåten. Eksempler og moteksempler til belysning av nyere norsk retorikk 1975-80*. Gyldendals Fakkeltbøker, Oslo.
- (1987): *Rhetorica Norvegica*. Cappelen, Oslo.
- (2000): *Litteraturens norske nullpunkt. Syv pamfletter om norsk sakprosa*. Cappelen, Oslo.
- Krohn-Sletten, Målfrid (1987): "Retorikk føreset demokrati. Samtaler med Walter Jens", i: *Syn og Segn*, nr. 3.
- L[ämmle], P[eter] (1990): "Walter Jens: Von deutscher Rede", i: Jens, Walter (red.) *Kindlers Neues Literaturlexikon*, bd. 8.
- Perelman, Chaim & Olbrechts-Tyteca, L. (1969) [1958]: *The New Rhetoric. A Treatise on Argumentation*. The University of Notre Dame Press, Notre Dame, London.
- Pr. M. (1990): "Walter Jens: Republikanische Reden", i Jens, Walter (red.) *Kindlers Neues Literaturlexikon*, bd. 8.
- Richter, Hans Werner (red.) (1965): *Plädoyer für eine neue Regierung oder Keine Alternative*. Rowohlt, Hamburg.
- Ueding, Gert & Weit, Peter (red.) (1988): *Walter Jens: Feldzüge eines Republikaners. Ein Lesebuch*. Deutscher Taschenbuch Verlag, München.
- Ueding, Gert (1988): "Aufklärung tut immer not. Der Schriftsteller und Redner Walter Jens", i: Ueding, Gert & Weit, Peter (red.): *Walter Jens: Feldzüge eines Republikaners. Ein Lesebuch*. Deutscher Taschenbuch Verlag, München.
- (red.) (1992) *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*. Bd. 1. Max Niemeyer, Tübingen. (Hittil utkommet fire bind som omfatter stikkord fra A-L).
- Wagenbach, Klaus et al. (red.) (1979): *Vaterland, Muttersprache. Deutsche Schriftsteller und ihr Staat seit 1945*. Wagenbach, Berlin.